

В'ячеслав Станіславський

**Оподаткування купців з Війська
Запорозького в Османській імперії
на початку XVIII ст. (за матеріалами
російського посольства)**

У статті проаналізовано записи переговорів російського посла Петра Толстого з представниками османського уряду щодо оподаткування купців. У ній розповідається про рівень торговельних податків, неправомірне взяття хараджу, періодичні послаблення податкового тиску. Джерельною основою дослідження стали документи російського посольства в Османській імперії.

Ключові слова: Україна, Туреччина, купці, торгівля, податки, харадж.

The article analyzes the records of negotiations Russian ambassador with representatives of the Ottoman government concerning taxation of merchants. It describes the level of trade taxes, unlawful taking of kharaj, periodic easing of tax pressure. The source base of the study became documents of the Russian Embassy in the Ottoman Empire.

Keywords: Ukraine, Turkey, trade, merchants, taxes, kharaj.

«**М**усульманські купці здавна мали, принаймні в політичних володарів, пошану, на яку Європа щодо купців буде вельми скупою»; сам пророк нібито сказав: «Купець однаково блаженний у цьому світі й у майбутньому»; «Хто заробляє гроші, до впадоби Аллахові»; а традиційні рекомендації для володаря Османської держави в другій половині XV ст. включали в себе слова про необхідність турботи про купців, як запоруку економічного благополуччя держави: «Прихильно стався до купців у країні; постійно піклуйся про них; нікому не дозволяй їх утискувати, віддавай їм накази; бо за посередництвом їхньої торгівлі країна досягає розквіту, а завдяки їхнім товарам скрізь панує дешевина»¹. Розпочинаючи цю

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — К., 1997. — Т. 2: Ігри обміну. — С. 474–475.

розвідку цитатами з праці Ф. Броделя, які демонструють ставлення володарів мусульманських країн, а, зокрема, й османської влади до купців та загалом торгових справ, зазначимо, що це ставлення проявлялося і в оподаткуванні купців, які приїжджали з українських теренів, якими в окреслений час правив І. Мазепа.

Опрацювання документів російського посольства в Османській імперії дозволило нам дослідити низку сторінок з історії українсько-турецької торгівлі. Зауважимо, що ці джерела є унікальними, бо формувалися безпосередньо у Туреччині, переважно у столиці держави, бо вони є єдиним комплексом, що складався під наглядом однієї особи найвищого дипломатичного рангу — російського посла Петра Толстого, який особисто займався справами, пов'язаними з діяльністю купців, котрі приїжджали з теренів, підвладних Москві. А чи не найбільше цих людей приїжджало з Української держави.

Завдяки наявності у зазначених документах достатньої кількості інформації щодо оподаткування купців у Туреччині цю проблему вдалося виділити окремо серед інших аспектів загальної теми. Найважливіший матеріал про рівні цього оподаткування та пов'язані з ним проблеми, неправомірні побори з купців містять записи про контакти російського посла Петра Толстого з представниками османського уряду, а також дані з листів дипломата до Івана Мазепи та Федора Головіна, у яких посол інформує гетьмана й боярина про ці перемовини та звертається до адресатів з метою вирішення певних питань, пов'язаних із оподаткуванням. Додаткову й оригінальну інформацію знаходимо у проїжджих листах, які посол надавав купцям, а також у деяких інших поодиноких записах статейних списків — згадці про оподаткування та затримку купця в Очакові, особу, котра оподатковувала українського купця в Єгипті, розмову П. Толстого з К. Дукою про вплив зміни торгового шляху на прибутки Волоського князівства.

На початку звернемося до загальних відомостей про збирання податків при проведенні зовнішньої торгівлі загалом та про оподаткування іноземних купців у володіннях турецьких султанів, зокрема, користуючись працями істориків-османістів. Це стане нам у пригоді, коли оповідатимемо про оподаткування купців з України. Отже, відомо, що в Османській державі до початку ХХ ст. купців оподатковували як при перетині зовнішніх кордонів, так і всередині країни — при перетині рубежів певних районів та міст. Податки бралися при ввезенні та вивезенні товарів, існували також транзитні податки. Величина митного збору залежала від вартості товару. Після сплати митного збору власник товару отримував платіжне посвідчення, котре дозволяло йому уникнути повторного оподаткування. Митний збір з товарів, які привозилися у приморські міста, брався, як правило, не в місці прибуття, а в місці доставки. Існувала різниця в оподаткуванні мусульман і немусульман, підданих немусульманських держав. Мусульмани платили найменше, немусульмани більше, а піддані немусульманських країн ще вищу суму. Наприклад, у ХVІ ст. перші сплачували 3% від вартості товарів, другі —

4% і треті — 5%. І ще один суттєвий момент, властивий Османській імперії. Згідно зі звичаєм не змінювати закони й порядки на приєднаних теренах оподаткування там тривалий час залишалось колишнім².

За спостереженням німецької дослідниці С. Фарогхі, османські митні збори були невисокими в порівнянні з сучасними стандартами. Зазвичай мусульмани-іноземці сплачували 3% мито, а немусульмани-іноземці віддавали 5% від вартості товарів. Однак ці виплати доповнювалися різними обов'язками та «дарунками». Надання капітуляцій деяким європейським правителям дозволяло суб'єктам бенефіціарів платити 3% податок³. Крім низького 3% ввізного податку, капітуляції звільняли купців від виплат на багатьох місцевих митницях⁴.

А ось що говорять на цю тему матеріали російського посольства. У 1703 р. П. Толстой переслав своєму уряду опис Османської імперії, в якому приділив увагу оподаткуванню іноземних купців. Згідно з цими даними, французи раніше мали домовленість з турками, за якою повинні були платити за товари, котрі привозили і вивозили, 5% податок, а з 1675 р., за новою угодою, він був зменшений до 3% — рівня, на якому платили англійці. Венеціанці здавна сплачували 5% податок з товарів, які привозили до Турецької держави, і ніколи не зверталися до турків щодо його зменшення. Такий рівень податку, за зауваженням російського представника, був надмірним і несправедливим, бо венеціанці «мало тим переймаються, що їх піддані надмірну супроти істини плату дають з товарів своїх». Свою пасивність у цьому питанні венеціанці пояснювали тим, що в давні часи не мали значної торгівлі в турецькій землі, а на поточний час вся венеціанська торгівля перейшла в руки іноземців. Венеціанських купців у Туреччині було мало, а більша половина купців, які привозили венеціанські товари до турків, складалася з підданих султана — боснійців, албанців, греків, вірмен і євреїв. Багато привілеїв в Турецькій державі мали купці з Рагузи, особливо виділявся менший ніж у інших 2% торговий податок⁵. При цьому П. Толстой

² Кютюкоглу М. Экономическая структура Османской империи // История Османского государства, общества и цивилизации. — М., 2006. — Т. 1. — С. 473–475.

³ Faroghi S. The Ottoman Empire and the World Around It. — London, 2004. — P. 159.

⁴ Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. — М., 1991. — С. 55.

⁵ Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. — М., 1985. — С. 86, 90–91, 93. Повідомляючи про домовленості французів та англійців з турками щодо оподаткування, російський посол мав на увазі капітуляційні права, які надавалися до кінця правління певного султана. Першою в 1535 р. їх отримала Франція, в 1581 р. Англія, а в 1612 р. — Голландія. В 1619 р. французи втратили капітуляції, а відновити їх змогли в 1673 р. Тоді ж вони домоглися зниження митного податку з 5 до 3% — рівня, на якому сплачували англійці та голландці (Витол А.В. Османская империя (начало XVIII в.). — М., 1987. — С. 34–35, 108).

відзначав добре ставлення османської влади до всіх приїжджих купців, між якими турки не робили «ніякої різниці»⁶.

Окремих розвідок щодо оподаткування купців з України чи з Росії на початку XVIII ст., які би ґрунтувалися на статейних списках П. Толстого або інших документах, нами не виявлено. Маємо лише опис одного з важливих сюжетів, у якому йдеться про 1704 р., з вказівкою на розмір податку до і після перемовин П. Толстого з представниками турецької верхівки та про взяття з купців, крім торгового податку, й неналежного збору. Російська дослідниця Т. Крилова писала про зміни на краще в російсько-турецьких відносинах в 1704 р., про певні пільги з весни цього року для «російських підданих», які приїжджали в Туреччину для торгівлі. За її спостереженнями, заснованими на документах російського посольства, до 1704 р. купці — «російські піддані (переважно ніжинські греки та українці)» платили в Туреччині харадж і 10% торгівельний податок. А після звернення П. Толстого до османського уряду сплата хараджу була відмінена, й узяті з «російських» купців гроші були їм повернуті. Також Т. Крилова згадує про клопотання посла щодо зниження торгового податку з «росіян» до 3% рівня, на якому його сплачували французи, відкладення вирішення цього питання урядом до укладення торгового договору, розпорядження юмручкею про помірковане оподаткування купців, взяття того року лише 3% податку з ніжинських греків⁷.

Одразу звернемо увагу на згадку про сплату купцями хараджу, як неналежного збору з купців, бо харадж це податок, який збирався з земель, завойованих мусульманами і залишених в користуванні місцевого населення⁸. Про зусилля П. Толстого стосовно захисту інтересів «російських» купців загалом згадав автор біографічного нарису про цього дипломата — російський історик М. Павленко⁹. А з документів нами з'ясовано і буде показано нижче, що захист їхніх інтересів більшою мірою якраз і полягав у спробах дипломата домогтися зниження рівня торгового податку і повернути купцям кошти за узятий харадж. Отже, розглянемо почергово все, що робилося посольством у цій справі.

Протягом всього часу діяльності посольства було три випадки контактів між П. Толстим та представниками османського уряду, коли обговорювалися проблеми оподаткування. Перший випадок відноситься до грудня 1703 — лютого 1704 рр. 30 грудня 1703 р. до посла приїжджав племінник А. Маврокодато Дмитро Мецевіт. Тоді російський посол підняв питання про надмірне оподаткування в імперії ніжинських купців. Посол заявив, що з ніжинських

⁶ Русский посол в Стамбуле... — С. 94.

⁷ Крилова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. — М., 1941. — Т. 10. — С. 264–265.

⁸ Кютюкоглу М. Указ. соч. — С. 436.

⁹ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. — М., 2008. — С. 390.

купців (в оригіналі — «російських сторін мешканці міста Ніжина купецькі люди»), які на той час перебували в турецькій столиці, юмрукчеї беруть незвичайно великий 10% податок. До того ж з них силоміць взяли й харадж, як із підданих султана. Посол зауважив, що це «дуже непристойна справа», і висловив бажання, щоб секретар доніс про неї великому візиру Дамату Хасан-паші. П. Толстой пропонував, аби з ніжинців брали такий податок, як і з інших іноземних купців, як брали і з московських, котрі раніше туди приїжджали, — по 3%, щоб купцям повернули взятий з них харадж та щоб було видано ферман, щоби подібна ситуація не виникла пізніше¹⁰. Посол виявив наполегливість у справі — вже 1 січня 1704 р. він викликав свого пристава Асан-агу і висловив побажання, аби той привіз відповідь від Порти у справі ніжинських купців, заявивши, що якщо ага незабаром не привезе відповіді, то відправить до Порти свою людину. На це Асан-ага сказав, що невдовзі учинить послу відповідь¹¹.

Наступні дані у цій справі відносяться до 15 лютого 1704 р., коли посол відправив товмача Івана Волошеніна до дефтердар паші, на якого на той час, за султанським указом, були перекладені справи, пов'язані з російським представником. Дефтердар переказав через товмача, що харадж з ніжинських купців (в оригіналі — «з російських купецьких людей»), як про них передавав посол дефтердарю) був взятий через незнання, що вони з «Російської держави», а тому він одразу ж відправляє той харадж послу. Купцям же дефтердар наказав дати листи, які потрібно було показувати збирачам хараджу, що гарантувало би купців від цього податку. Ці листи, завірені дефтердарем, мали бути прислані до П. Толстого наступного дня з посольським приставом Асан-агою. Гроші ж, взяті як харадж з купців, дефтердар паша велів у своїй присутності віддати товмачу. Повернувшись, І. Волошенін показав гроші П. Толстому, а посол наказав при собі роздати тим людям, з яких вони були взяті. У розписі вказано, кому саме і скільки було повернуто: мешканцю Ніжина Ісаї Іванову 10 левків, мешканцю Ніжина Анастасу Іванову 10 левків, робітнику Анастаса Іванова Федору 5 левків, робітнику мешканця Ніжина Олексія Васильєва Марку 3 левка, «черкашенину» Федору Чуолаку 10 левків, мешканцю Ніжина Федору Мануїлову 5 левків, трьом селянам Федора Бутурліна, одного з яких звали Гаврилом Тихановим, 15 левків¹². Звернемо увагу на деталь — запис у статейному списку прямо засвідчує перебування в Стамбулі лише Марка, а не самого О. Васильєва. Можливо, що робітник виконував доручення О. Васильєва щодо отримання цих грошей, можливо, прибув до Стамбула, як представник купця, або навіть самостійно приїхав у торгових справах.

¹⁰ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.

¹¹ Там само. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв.

¹² Там само. — Арк. 49–50.

7 березня 1704 р. П. Толстой відправив листа І. Мазепі з розповіддю про проблему взяття хараджу та 10% податку з ніжинських гетьманського регіменту купців. В документі, крім уже відомого результату діяльності росіянина — повернення купцям хараджу, написано і про те, що після розмов посла з турецькими міністрами вийшло розпорядження про взяття надалі з купців 3% податку, який, за словами посла, тоді вже почали брати. На той час частина ніжинських купців вже поїхала у царські володіння, а частина ще була в турецькій столиці. Цього листа повіз мешканець Ніжина Олександр Греченин, людина, яка, певно, мала стосунок до купецьких справ¹³.

20 квітня 1704 р. в шифрованому листі до Ф. Головіна П. Толстой знову окреслив стан справ зі взяттям податків з купців. Посол писав, що торгові люди з Російської держави, які приїжджали раніше і продовжують приїжджати до Турецької держави, а саме: «черкаси і греки ніжинські, і інші», платили туркам харадж та 10% податок. Причому купці не говорили послу про ці побори, бо боялися турків. Коли ж П. Толстой про це дізнався, то, відшукавши постраждалих, повелів їм принести розпис з вказівкою, скільки і з кого було взято хараджу. На підставі цього розпису посол говорив з турецькими «міністрами» і домогся повернення купцям взятого з них хараджу. Порта також видала цим людям листи, в яких було вказано, щоб з них надалі ніде того податку не брали. Що ж до торгового податку, то посол говорив, аби його розмір стосовно купців з російської сторони був таким же, який брався з французьких купців. На той час бажаного ферману Порти не видала, тому що цю справу належало прописати у спеціальній торговій статті договору між Росією та Османською імперією. Однак юмрукчей отримав словесний наказ брати з купців, які приїжджають з царських володінь, необтяжливий податок. На практиці це виявилось в тому, що з ніжинських купців, які поїхали з турецької столиці додому, взяли 3% податок¹⁴. Звернемо увагу, що посол пише насамперед про українських купців та грецьких купців з Ніжина, що свідчить про те, що саме вони найчастіше приїжджали з царських володінь у Стамбул.

Невдовзі, 27 квітня 1704 р., за проханням капудан-паші Османа російський посол представив проект торгової угоди між Росією та Османською імперією, у якому передбачався безпечний і вільний проїзд купців по Чорному морю і по суші з будь-якими, крім заборонених законами, товарів. Тут

¹³ Там само. — Арк. 103–103 зв. У виписці від 7 березня 1704 р. щодо змісту листа П. Толстого до І. Мазепи, вочевидь, йдеться про це саме послання: «Про поїздку в Російську державу торгових людей, ніжинських мешканців, котрі були в Константинополі, і про платіж в турецьких сторонах харчів (хараджу. — *В.С.*) і податків супроти підданих султанських зі ста по десяти; і по його розмовах з міністрами турецькими той їх харч з казни їм виданий і стали брати зі ста по три» (Гетман Іван Мазепа: документи из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. — СПб., 2007. — Вып. 1. — С. 84).

¹⁴ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 203 зв.–204.

же було зроблено спробу юридично закріпити досягнуті домовленості щодо рівня оподаткування купців із царських володінь: податок з товарів, що ввозилися і вивозилися, мав сплачуватися один раз у розмірі 3% від їхньої вартості. Крім того, ніде не належало просити від купців будь-яких подарунків¹⁵.

Як бачимо, наведені дані щодо першого випадку контактів П. Толстого з османським урядом свідчать про успішність дій російського дипломата. Опираючись лише на них, ми могли би приєднатися до твердження Т. Крилової, що в 1704 р. відбулося покращення російсько-турецьких торгових відносин. Однак вже цього року склалася ситуація, котра дозволяє припустити, що успіх П. Толстого стосувався лише однієї групи купців, бо проблеми з оподаткуванням виникли в іншій групі. Щоправда, на цей раз мова йшла лише про надмірну суму юмуру — аж до 12%, а про харадж не згадувалося. Врешті, й торгова угода тоді не була укладена, і відповідно не вдалося устійнити рівень оподаткування.

Отже, другий випадок контактів посла з представниками правління імперією відноситься до липня 1704 р. 29 числа під час приватної зустрічі з великим візиром Даматом Хасан-пашею П. Толстой заявив, що до задумів кримського хана виступити разом з поляками — противниками Августа II проти російських військ, які прийшли на допомогу королю, додаються ускладнення в торгівлі. Посол говорив, що константинопольський юмрукчей вчинив «російським» купцям, які приїжджали в столицю імперії, «великі образи». Таких образ, за словами російського дипломата, юмрукчей не смів робити ніяким іншим купцям, крім «російських», — оцінював їхні товари непомірно високою ціною, бажав брати з них великий 12% юмрук, жорстко розмовляв. П. Толстой різко ставив питання про перспективи торгових взаємин, заявивши, що в тому разі, якщо це робиться для того, аби «російські» купці в Оттоманську державу не приїжджали, то про це треба йому відверто сказати, а він донесе про це царю. Посол нагадав, що донедавна в Константинополі з «російських» купців брали 3% юмрук і товари оцінювали за їх реальною вартістю. В зв'язку з цим посол сказав, що в мирному договорі ще не завершений пункт про торгівлю, що в Російській державі підданам султана не тільки дозволено вільно торгувати, а ще й чиниться усяка підтримка. Дипломат хотів, щоб піддані царю купці сприймалися на рівні з підданими інших государів, з якими Османи були в мирних відносинах. Він зазначив, що «є в тому немала підозра, що других государів піддані купецькі люди приймаються тут з любов'ю без усякої образи, а царської величності піддані купецькі люди терплять образи». Тому, до того

¹⁵ Орешкова С.Ф. Вступительная статья // П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова. — М., 2006. — С. 39.

часу, поки буде домовлено про торговий пункт мирної угоди, турки мають приймати «російських» купців так само, як і підданих інших государів¹⁶.

Так сталося, що того дня великий візир був хворий — жалівся на мокроту, а тому відповіді на запити П. Толстого робив короткі. Стосовно питання про торгівлю Дамат Хасан-паша зауважив, що справа про торгових людей потребує детального розгляду, але нині він накаже юмрукчею, щоб той брав з купців — царських підданих 3% юмрук до часу, поки буде вирішено питання про торгіву статтю¹⁷.

Можливо, тому, що проблеми з купцями не були пріоритетними для Москви, посол зібрався інформувати її про свої зусилля щодо торгівлі майже через місяць — 26 серпня 1704 р. Тоді П. Толстой написав листа Ф. Головіну, в якому згадав про приїзди українських купців у Стамбул та взяття з них 3% податку. При цьому він зробив цікаву заувагу про прибуття цих людей без офіційних документів: «а приїжджають оті без проїжджих грамот з України, черкаси»¹⁸. А у листі від 4 вересня 1704 р. російський посол повідомляв також І. Мазепу про свою розмову з Даматом Хасан-пашею щодо купецьких справ. П. Толстой зазначив, що він підняв питання саме про купців з території гетьманського регіменту, які на той час перебували в Стамбулі, «аби ті не обтяжені були взяттям мит та іншого (оскільки пункт про торгівлю ще не закінчений)». На це великий візир відповів, маючи на увазі як торгових людей гетьманського регіменту, так і інших «російського народу», що з них буде братися 3% податок. За словами посла, так це і сталося, і купці вільно торгували в Константинополі¹⁹.

Вочевидь, розпорядження Дамата Хасан-паші дійсно працювало. Однак труднощі були з тим, що багато купців не могли документально довести свого походження, а тому сплачували зайві податки, зокрема, харадж, а потім просили допомоги у російського дипломата. Аби усунути проблему, він вирішив звернутися до українського правителя з пропозицією якось врегулювати ці питання.

17 грудня 1704 р. П. Толстой у листі до І. Мазепи підняв питання про проблеми, які виникали у нього з купцями, котрі прибували з теренів Війська Запорозького. За словами російського дипломата, до турецької столиці приїжджало багато людей у купецьких справах з малоросійських міст без проїжджих листів та без будь-яких гетьманських листів до самого посла. З цієї причини з купців по дорозі брали харадж, а П. Толстой мусив звертатися до Порти, що створювало йому істотні труднощі. Якщо купцям і повертали харадж, то не без праці. Також багато клопотів було пов'язано з юмруком, бо купці не мали при собі ніяких листів, а тому турки не могли впевнитися, що

¹⁶ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 326 зв.–329.

¹⁷ Там само. — Арк. 329, 330.

¹⁸ Там само. — Арк. 376–376 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 395 зв.–396 зв.

це люди «російського народу». До того ж інші та мандрівні особи називалися «російського народу» людьми, бо хотіли під протекцією російського посла позбавитися великого юмруку. А П. Толстой, достеменно не знаючи про те, хто з них «справжній росіянин», дуже побоювався, щоб замість поваги, яку на той час він мав від Порти, не осоромитися. Тому посол просив гетьмана вжити належних заходів у цій справі. Наприкінці він інформував, що до того часу, за його трудом, «російського народу» купці платять 3% юмрук, хараджу з них не беруть, а якщо з кого і візьму за незнанням, тим швидко повертають²⁰.

Того ж 17 грудня 1704 р. російський дипломат відправив листа до Ф. Головіна, в якому також приділив увагу торговим зв'язкам між Військом Запорозьким та Османською імперією. У ньому П. Толстой повідомляв, що до Константинополя приїжджають багато купців з малоросійських міст і привозять значну кількість товарів, серед яких згадав лисиць та білок. Посол зазначив, що великі труднощі виникають у нього зі взяттям юмруку з цих людей. Оскільки неузгодженою була торгова стаття, з цих купців хотіли брати великий, такий як і раніше, 5% юмрук. П. Толстой зауважував, що він не міг не говорити з представниками турецької влади про це питання, а тому менше уваги приділялося важливішим справам. Далі російський дипломат зазначав, що з купців брали і харадж, оскільки вони не мали ані проїжджих грамот, ані гетьманських листів. І якщо, за словами посла, купцям і повертали взятий харадж, то не без клопотів. На той час П. Толстой давав свої листи цим приїжджим купцям, як чинили й інші послы, але й це було не без докладання зусиль. Наприкінці своєї розповіді про купецькі справи П. Толстой зазначив, що інші послы, які перебували в Константинополі, збагачувалися від своїх купців, а він клявся Богом, що терпів від купців великі збитки, бо «турки без подарунків не тільки справ робити, а навіть говорити не хочуть». За владнання торгових справ посол завжди відправляв свої дарунки «кому належить», а тому з купців до того часу не брали великого, а лише 3% юмрук²¹. Отже, за даними цього документу бачимо, що турки хотіли брати звичайний 5% податок, який було прийнято брати з іноземних купців-немусульман, а коли П. Толстому вдавалося домовлятися про особливі умови, то податок знижувався до 3%, як це бувало при укладенні спеціальних угод і з іншими країнами. Однак, ґрунтуючись лише на усних домовленостях, таке зниження не мало гарантій тривалості.

Третій випадок контактів П. Толстого з представниками османського уряду щодо купецьких справ датується листопадом 1706 р. 10 числа посол мав приватну зустріч з великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашею, під час якої порушив питання про взяття юмруку з «московських» торгових людей. П. Толстой клопотався, аби з купців, які на той час перебували у турецькій

²⁰ Там само. — Арк. 607 зв.–608.

²¹ Там само. — Арк. 611–612.

столиці, юмрукчей взяв звичайний 3% юмрук. У відповідь великий візир запитав, чи існує якась постанова у посла з Портою щодо такого юмруку. Посол зазначив, що при колишніх візирах він багато говорив про необхідність узгодження торгової статті, а також (при його урядуванні) мав конференцію на цю тему з Асман-пашею. Однак Порто з невідомих причин не бажає приступити до вирішення тієї справи. І якщо Чорлулу Дамат Алі-паша бажає її завершити, то нехай призначить для переговорів одного «міністра». Вислухавши ці запити П. Толстого, великий візир сказав, що поведить юмрукчею, щоб він взяв «необтяжливий» юмрук з «московських» торгових людей, а на переговори з послом щодо завершення підготовки торгової статті визначить міністра²².

12 листопада 1706 р. посол передав до Порти «прохальний лист» про «російських купецьких людей». У ньому П. Толстой нагадував Чорлулу Дамат Алі-паші про тривалу відсутність торговельної угоди між російською та османською сторонами. В той же час із купців, які приїжджали суходолом з «Росії», вимагали різноманітні та великі податки. І хоча до того часу османське керівництво йшло назустріч, і за проханнями посла такі податки відмінялися, але реально купців ще більше ображали, на що вони знову поскаржилися. Посол нагадував, що цар є рівним з іншими «приятелем» Високої імперії, а тому його піддані повинні шануватися нарівні з підданими інших государів. Тому до врегулювання торгових відносин між двома державами, як це зроблено з іншими країнами, з якими укладено мирні договори, російська сторона просила про «один високий указ», який би відмінив зайві побори²³. Отже, йшлося про нову тимчасову домовленість.

На цьому «меморіалі» рукою великого візира була написана резолюція, що потрібно зробити виписку з мирного договору, яка би стосувалася проблеми. Таку виписку з власним підписом зробив реіс-ефенді. У ній говорилося, що для вирішення торговельної справи від царя до Порти має бути присланий надзвичайний посол. А про харадж не сказано нічого, зазначалося у виписці²⁴. Ознайомившись з нею, Чорлулу Дамат Алі-паша зробив помітку з розпорядженням про ще одну виписку — щодо збору хараджу. У цій виписці говорилося, що російський посол звертався з проханням до турецького уряду, щоб купці, які приїхали з царських володінь і з яких уже взято харадж, повернули видані їм «карти харачевні» (в документах російського посольства цей податок називали «харач») та щоб надалі з інших купців хараджу не брали всупереч мирним домовленостям. Тому рекомендувалося, щоб у купців були забрані видані їм «карти харачевні», а натомість їм треба було повернути кошти зі «скарбу народного». І для того, щоб з інших купців не вимагали хараджу, потрібно було дати їм з «ящика

²² Там само. — 1706. — Спр. 3. — Арк. 385 зв.–386.

²³ Там само. — Арк. 389 зв.–390 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 390 зв.–391.

харачевого» за єдиним зразком «список»²⁵. Отримавши цю виписку, великий візир написав розпорядження дефтердарю-ефенді, аби він наказав згаданим купцям прийти до себе, і якщо виявиться, що вони насправді «народу московського», то щоб вчинив з ними згідно з випискою²⁶.

Справа завершилася 29 листопада 1706 р., коли до російського посла приходив його пристав капичі Асан-ага і передав укази за підписом дефтердара про «московських» торгових людей, в яких йшлося про те, щоб з цих людей ніде в Турецькій державі не брали хараджу та інших податків. Приймавши ті укази, посол повелів роздати їх «російським купцям» — 21 особі. Також пристав приніс послу 7,5 левків і сказав, що вони видані зі скарбу для повернення двом «московським» купцям, з яких взято харадж. Ці гроші були прийняті та передані, як було вказано далі, «малоросійських міст мешканцю» Стефану Остаф'єву, оскільки з нього та з його робітника було взято харадж²⁷.

Кілька спостережень щодо описаного випадку. Стосовно деталей зауважимо, що взяття хараджу з робітника С. Остаповича свідчить або про те, що він на певних умовах з господарем відіграв роль купця, або про його самостійну участь у торгівлі. Перший варіант видається вірогіднішим, оскільки робітник був купцем в очах османської бюрократії, а П. Толстой знав про його реальний соціальний статус. Звернемо увагу й на число купців, які одночасно були в турецькій столиці. Стосовно загальної оцінки міркуємо, що даний випадок знову демонструє вирішення проблем конкретних купців під час конкретної поїздки. Тобто йшлося лише про ображену групу, яка звернулася по допомогу до російського представника, а не про загальне рішення османської влади, яке би стосувалося оподаткування всіх купців з підвладних царю теренів.

Цікаво, що, крім економічних збитків купців, взяття хараджу негативно відбивалося й на іміджі самого П. Толстого в очах його іноземних колег в Османській імперії, а отже шкодило репутації держави, яку він представляв. Про це дипломат згадав у своєму листі до Г. Головкина від 24 грудня 1707 р.: «А котрі й російські купці сюди приїжджають через волоську землю, воістину великі чиняться труднощі, оскільки артикул про купецтво не завершений, і завжди бувають численні клопоти про податки та про інше, а найбільше, що й харач з них беруть, в чому великий буває сором від сторонніх послів»²⁸.

Проблему зі взяттям хараджу П. Толстой одного разу — 23 грудня 1707 р. використав і на переговорах з Н. Шкарлатом, який приїжджав за проханням російського посла і за дорученням Чорлулу Дамат Алі-паші, коли

²⁵ Там само. — Арк. 391–391 зв.

²⁶ Там само. — Арк. 391 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 397 зв.

²⁸ Там само. — 1707. — Спр. 3. — Арк. 356 зв.

говорив про потребу відкриття торгового шляху через Азов. Росіянин, зокрема, твердив, що ті купці, які приїжджали до Константинополя без пригод, мали багато прикростей від податків та інші проблеми. Більше того — всупереч мирним угодам і добрим відносинам з «російських купців» як дорогою по містах, так і в самому Константинополі брали харадж. Посол, зазначав, що неодноразово доносив Порті, що «така справа чиниться вельми непристойно союзу любові», але питання залишалось не вирішеним²⁹.

Допоміжне значення при вивченні питань оподаткування мають дані проїжджих листів. Спочатку розглянемо чотири таких документи, в яких є прямі згадки про податки.

1) У проїжджому листі від 2 січня 1707 р., даному купцям «російського народу» Семену Володимирову, Василю Степанову, Мануїлу Матвєєву та трьом їхнім челядникам та адресованому турецьким начальникам у провінціях і містах Османської імперії, особливо у Мультянському та Волоському господарствах, висловлювалось клопотання, аби цих людей з усякими їхніми речами без перешкод пропускали до Російської держави, не брали з них хараджу та інших податків, допомагали при потребі³⁰.

2) 28 березня 1707 р. П. Толстой дав свого проїжджого листа українському купцю Михайлу Дмитрієву та трьом козакам, які звільнилися з турецької неволі. Проїжджий лист був адресований до представників турецької влади, аби вони не чинили затримок і образ, а навпаки, сприяли усім цим людям та не брали з них хараджу та інших поборів: «... аби отого вищезгаданого з робітниками його в державі великого государя його султанової величності турецької в провінціях і по містах, і по всяким місцям пашам і субашам, і беям, і юмрукчєям, і харача збирачам, і всяким приказним начальним людям веліти пропускати всюди без усякої затримки, і нехай не твориться їм ніяка образа і озлоблення, але за договором мирним нехай не питається від них вищезначених харач чи якась данина, але хай влаштується подорожі їхній безбідний та безпечний проїзд з допомогою, в чому їм вищеназваним виявиться яка потреба»³¹.

3) У проїжджому листі від 3 липня 1709 р., наданому П. Толстим торговій людині «малоросійського народу» Мануїлу Канювцю і адресованому панам і урядникам в султанській державі, зокрема, в Мультянському та Волоському господарствах, а також у Речі Посполитій, зазначалось, що з Константинополя до «Російської держави» відпущено торгову людину з товаром та з його людьми. Посол висловлював прохання, щоб купець міг вільно проїхати своїм шляхом, і «на митах, і на індиктах, і на перевозах, і в усяких місцях ніякої данини від нього не брати», та щоб йому надавали

²⁹ Там само. — Арк. 349–349 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 2 зв.–3 зв.

³¹ Там само. — Арк. 105 зв.–106.

приятельську допомогу «за взаємною любов'ю» і у відповідності до мирних угод³².

4) 7 серпня 1709 р. П. Толстой дав проїжджого листа ніжинському купцю Стефану Остаф'єву, який їхав із Константинополя до «Російської держави». Документ адресувався вельможним особам і урядникам у містах та всяких місцях султанської держави, особливо в Мультянському і Волоському господарствах, а також у Речі Посполитій. В ньому висловлювалося клопотання, щоб купець «отримав вільну і безбідну свободу» в проїзді зі своїм товаром та двома челядниками. Також заклиалося не брати з нього податків: «А особливо на митах і на перевозах, і на індуктах, і у всяких місцях ніякої данини від нього не брати». Натомість купцю потрібно було допомагати у відповідності з добрими відносинами та мирними угодами між державами³³. Як бачимо, у двох документах містяться заклики до османських очільників на місцях не брати з купців хараджу та інших податків, у ще двох — не брати жодної данини.

У низці проїжджих листів містилися загальні формулювання. Про оподаткування у них не йшлося, але, можливо, воно малося на увазі.

1) Проїжджим листом від 11 вересня 1704 р. П. Толстой звертався до «начальницьких панів» в містах та інших місцях Османської держави стосовно купців Василя Матвєєва, Михайла Дмитрієва, Варлама Мілєєва, їхнього робітника Гната Васильєва, москвича («москвитіна») Лазаря Беляєва, двох монахів Варфоломея і Михайла та шістьох звільнених з неволі людей — трьох чоловіків і трьох жінок, щоб всі вони «всюди мали вільний і безпечний проїзд і щоб їм ніде ні від кого перепони і озлоблення не чинилося» на шляху з Константинополя до «Російської держави»³⁴.

2) 24 листопада 1704 р. в проїжджих листах, даних ніжинським купцям Тимофію Якимову, Йосипу Кондратьєву, Івану Іванову, Андрію Васильєву, Івану Остаф'єву, П. Толстой просив усіх, кому про те належало відати, щоб кожен з цих людей був пропущений до «Російської держави» «без затримки і без усякого збитку». Також висловлювалося клопотання, щоб кожному купцю було продемонстровано «всяку любов і допомогу, в чому йому буде потрібно»³⁵. 3 грудня 1704 р. такі ж листи отримали ніжинські купці Денис Мануйлов та Дмитро Радіонов³⁶.

3) 26 березня 1707 р. отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «російських кордонів», зокрема, через Валахію та Молдову, український купець з Києва Максим Самойлов. У цьому документі посол оголошував місцевим керівникам у Османській державі «в провінціях і в містах, і

³² Там само. — 1709. — Спр. 1. — Арк. 311 зв.–312 зв.

³³ Там само. — Арк. 484 зв.–485 зв.

³⁴ Там само. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 405 зв.–406.

³⁵ Там само. — Арк. 577 зв.–578.

³⁶ Там само. — Арк. 579.

в усяких місцях» — сераскерам, пашам, беям, субашам, юмрукчеям та іншим «начальницьким наказним людям», а особливо у Валахії та Молдові панам дукам, воеводам, цивільним урядникам і правителям паркалапам, про відпущення того купця з Константинополя. П. Толстой клопотався, аби М. Самойлов під час своєї подорожі «на мостах і на переправах, і на перевозах, і на станах до російських кордонів з купленими його товарними речами мав вільну, безбідну і безпечну свободу, і був би пропущений без усякої зачіпки і затримки»³⁷.

Подібного змісту є й проїжджий лист, який був наданий 31 жовтня 1706 р. київським губернатором Андрієм Гулицем київському міщанину Максиму Самойлову для подорожі «для торгового промислу» до Царгороду та назад. Губернатор звертався до представників духовної та світської влади — воевод, каштелянів, гетьманів, генералів, полковників, регіментарів, губернаторів, комендантів, усяких військових та цивільних урядників та правителів як в стороні польського короля, так і в усіх містах турецького султана. А. Гулиць клопотався, аби купець вільно подорожував зі своїм товаром «на ночівлях і на мостах, і на перевозах», щоб його пропускали без затримок і перешкод³⁸.

Ще маємо дані про кілька розрізнених епізодів, які стосуються оподаткування купців і надалі можуть прислужитися для досліджень історії торгівлі України з Османською імперією. Перший епізод містить факти щодо проблем, з якими зіштовхнувся під час подорожі до Османської імперії російський купець. Для нас він цікавий тому, що купець їхав одним із тих маршрутів, що й українські. Так, в царській грамоті від 17 червня 1702 р. до султанських урядників, привезеній послу 16 жовтня того ж року, йшлося про чолобитну калузького купця Івана Кадміна. Документ оповідає, що в 1701 р. цей купець був у Царгороді з московськими товарами. Частина його шляху до турецької столиці проходила Дніпром, яким він дістався до Очакова. У цьому місті купець близько тижня був затриманий юмрукчеєм, що завдало йому значних збитків. Тут же з І. Кадміна взяли й мито³⁹. Другий епізод — вказівка про оподаткування українського купця Юрія з Ніжина митником-євреєм у Єгипті⁴⁰. Принагідно згадаємо й оповідь про невдалу поїздку приблизно у 1704 р. немирівського купця В. Рученкова з іншими купцями з Ладизина, Умані, Бреславля та Берветі до Криму. 31 жовтня 1707 р. він розповідав П. Толстому про пограбування та полон у татар і турків, якими

³⁷ Там само. — 1707. — Спр. 3. — Арк. 102 зв.–103.

³⁸ Там само. — Арк. 11–12.

³⁹ Там само. — 1702. — Спр. 1. — Арк. 239, 241–244 зв.

⁴⁰ Станіславський В. Поїздка українського купця з Ніжина до Єгипту: незвичайна сторінка з історії торгових зв'язків Війська Запорозького часів Івана Мазепи з Османською імперією // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К., 2014. — С. 134, 139.

закінчилася та поїздка. Незадовго до інциденту купці заплатили податки зі своїх товарів у Бендерах та Каушанах⁴¹.

Зрозуміло, що торгові шляхи були надзвичайно вигідні для певних поселень, як і загалом для держав, через які вони проходили. Економічному розвитку сприяли як податки, котрі бралися з купців, так і розвиток комплексу зв'язків, котрий супроводжував торгівельну діяльність. Один з фрагментів статейного списку за 1702 р. добре показує зацікавленість волоського правителя в існуванні такого шляху. Під час подорожі з Москви до Османської імперії у 1702 р. П. Толстой заїжджав до Ясс, де 28 липня зустрічався з волоським господарем Костянтином Дукою. На цих перемовинах посол говорив про наміри царя створити новий торговий шлях між Росією та Туреччиною, ключовим пунктом якого був би Азов. Не висловлюючи прямого невдоволення планами Москви, господар висунув клопотання про розвиток волоського шляху. На той час його країна вже відчувала втрати через те, що купці стали її оминати. Так, К. Дука оповів, що з давніх часів вони їздили через волоську землю, що приносило прибутки місцевим мешканцям, а недавніми роками купці почали їздити через Буджак та інші місця. Через це прибуток від волохів перейшов до рук турків і татар. Тому господар «просить милості», щоб торговим людям — «руським», грекам і волохам було дозволено їздити через Азов і волоську землю, а інші дороги були заборонені⁴². Отже, К. Дука чітко дав зрозуміти, що насамперед турбується про прибутки для свого князівства, ще й поскаржившись на зміну ділянки торгового шляху, який йшов через волоську землю до Буджаку. Однак формально висловив підтримку починанням царя.

Отже, опрацювання статейних списків російського посольства дозволило нам ввести в науковий обіг багато важливих фактів, висловити міркування та зробити низку висновків щодо оподаткування українських купців у Туреччині. Зрозуміло, що ця система працювала стосовно усіх людей, котрі займалися торгівлею і приїжджали з теренів, підвладних російському царю, однак ми, досліджуючи сторінки історії України, зосереджуємося саме на українських купцях, що значною мірою правомірно й тому, що, за нашим припущенням, їх частка була більшою, ніж купців з Росії.

Основний матеріал, що міститься в документах, які висвітлюють хід перемовин між П. Толстим та представниками Османської імперії, а також листи П. Толстого до керівництва Української держави та Росії, засвідчують прагнення посла домогтися устійнення торгівельного податку на рівні 3%, який сплачували купці з інших країн. Як приклад у документах згадується оподаткування купців з Франції. Також росіянин домагався відміни неправомірних поборів з купців, зокрема, хараджу. Шляхом перемовин дипломату вдавалося домогтися бажаного рівня оподаткування та компенсації купцям

⁴¹ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1707. — Спр. 3. — Арк. 309–310 зв.

⁴² Там само. — 1702. — Спр. 1. — Арк. 49 зв.–50 зв.

за харадж, однак успішність його заходів була обмеженою у часі або стосувалася конкретних купців у конкретних випадках. Можливо, значна частина з них з П. Толстим не контактувала, а отже й не повідомляла йому про особливості чи негаразди у своїй діяльності, воліючи справлятися з ними власними силами. Зазвичай же оподаткування могло сягати 10% або й більшої цифри, до чого додавалися й інші побори. Найважливішою причиною такого порівняно великого оподаткування була відсутність юридичної домовленості Стамбула з Москвою щодо так званої торгової статті — питання, яке залишилося невирішеним з часу мирної угоди, укладеної після завершення війни 1686–1700 рр.⁴³ Та, незважаючи на всі ці збори, торгівля продовжувалася, а отже була прибутковою для суб'єктів діяльності.

* * *

Наприкінці цієї розвідки відведемо кілька сторінок для витримок з описів подорожей паломників до Святої Землі на початку XVIII ст., які їхали тими ж шляхами, що й купці, що торкаються їхніх зустрічей зі збирачами податків у Османській імперії. Найбільш об'ємною, насиченою деталями, в тому числі й побутово-колоритними, є оповідь московського священика Іоанна Лук'янова, який з кількома супроводжуючими вирушив з Москви у грудні 1701 р. Від Києва І. Лук'янов їхав у товаристві грецьких купців, які прямували до Османської імперії з Ніжина⁴⁴. Зранку 18 лютого 1702 р. до табору у Сороках на польській стороні, де заночували паломники та купці, з османського боку переправився юмрукчей. Він розмовляв з купцями про податок та їх подальшу поїздку до Ясс⁴⁵. Узгодивши питання про податок, подорожні стали переправлятися через Дністер. Перевіз знаходився в оренді у євреїв, а за переправу кожного воза брали по 5 алтин⁴⁶. 25 лютого паломники приїхали в Ясси. На митниці службовці стали оглядати товар у греків, а також розбирати вози у паломників. Коли ж І. Лук'янов поклав перед ними царський лист, митники наказали його прочитати. Зрозумівши з допомогою товмача зміст документу, вони припинили догляд⁴⁷. Загальне зауваження І. Лук'янова — «Купецьких людей в Яссах митом дуже грабують, тому багато хто об'їжджає». В Яссах дороги паломників та купців розійшлися. Греки вирушили до Бухареста⁴⁸. 14 березня у Галаці при під'їзді на підводах до корабля, на якому паломники мали пливати до Стамбула, турецька варта не дозволила вантажити їхні речі, а самого І. Лук'янова повели

⁴³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — М., 1830 — Т. 4. — С. 71.

⁴⁴ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703. — М., 2008. — С. 17, 137, 254.

⁴⁵ Там само. — С. 23, 144, 261.

⁴⁶ Там само. — С. 24, 144, 261.

⁴⁷ Там само. — С. 25, 145, 262.

⁴⁸ Там само. — С. 26–27, 146, 264.

до грецького митника. Паломник відповів на питання індучника, хто він і звідки, показав листа від волоського господаря, після чого був відпущений без податку. Причому грецький митник сказав, що не знає, чи буде брати податок турецький митник, хоча він йому напише від себе клопотання, щоб не брав. Прийшовши до турка-юмрукчея, подорожні передали йому листа. Турок був невдоволений, що не може взяти мита, і зробив ще одну спробу добре пожитися, однак невдалу: «І коли прийшли ми до турка, до юмрукчея, і він прочитавши листа грецького та й плюнув, а товар весь від корабля велів перед себе принести. І, переглянувши товар, велів до себе в хоромину таскати, а сам мені через товмача сказав: “Дай мені 20 талерів”. І я вийнявши лист московський та й подав йому. Так турчанин став читати і, прочитавши, сказав: “Толча гойда! Пішов! Візьми свій товар, немає до тебе діла!”»⁴⁹. У Тулчі, повз який 16 березня пропливав корабель з паломниками, турки збирали харадж по 5 талерів з людини. Однак начальник їхнього корабля вирішив не приставати до берега, тому що мав на борту зайвих людей і тому що дув попутний вітер. При цьому реїс замаскувався («А він на себе надягнув чалму так, ніби турецький корабель, та й так і пройшов»), звелів було замаскуватися й паломникам, але вони відмовилися, заявивши, що мають лист від государя, а тому платити хараджу не будуть⁵⁰.

22 березня корабель з паломниками пришвартувався в Царгороді. Незабаром на нього висадилися турки, котрі збирали юмрук. Переглянувши товари, вони забрали їх на митницю. Побачивши занепокоєння паломників з цього приводу, реїс запевнив їх у безпечності процедури: «Не бійтеся нічого, все ціле буде». Наступного дня на корабель приходили турки — збирачі хараджу. Розглянувши документ від царя і запитавши про кількість подорожуючих, вони залишили паломників у спокої. Тоді ж до корабля приплив на човні невільник Корнилій, який взявся посприяти І. Лук'янову у поверненні товару. Він дізнався у реїса про місцезнаходження митниці, потім разом із паломником прийшов туди, пояснив юмрукчею, що І. Лук'янов їде в Єрусалим, а його речі призначені не для продажу, а лише для подарунків. Тоді турок велів розпакувати товар і описати його, а Корнилію сказав, щоб паломник заплатив 20 талерів податку та й забирав товар. Однак І. Лук'янов подав митнику царського листа, що мало звільнити паломників від цього збору. Прочитавши його, турок заявив, що все одно треба платити. Після цього товмач довго сперечався з митником і врешті його із паломником вигнали, заявивши, що товар повернуть тільки після сплати юмуку.

В такій ситуації І. Лук'янов і Корнилій отримали пораду від певного турка, який сказав товмачу, що в цій митниці працюють євреї, і вони без податку не відпустять, а тому треба звернутися до головнішого турецького митника: «Чого ви тут стоїте? Тут не буде ваша справа зроблена; тут сидять

⁴⁹ Там само. — С. 29, 148–149, 267.

⁵⁰ Там само. — С. 30, 150, 268.

собаки-чефути, вони візьмуть податок. Їдьте на Стамбульську сторону до старішого юмрукчея, той милостивіший і розсудливіший; а жиди немилостиві: вони би й шкіру здерли, не тільки податок узяти!» Тому, пояснює І. Лук'янов, «ми й пішли до турчанина, хоча до бусурмана, але діло й правду каже». Цей турецький податківець заявив, що при малій кількості речей він поступиться, а за велику візьме платню, і наказав привезти їх перелік. Переглянувши список речей, турок сказав, що треба платити. Після тривалої суперечки з Корнелієм митник мовив, що не може не взяти хоча б 10 талерів, але невдовзі, коли І. Лук'янов став бити чолом, поступився, згодившись відпустити священика без жодної оплати. Він дав документ, який дозволив паломникам забрати товари без оплати, хоча юмрукчей з тієї митниці був дуже цим роздратований — «а сам, як земля, став чорний», євреї ж зуміли випросити в подарунок 5 козиць — мішечків для грошей⁵¹.

А ось як з погляду І. Лук'янова виглядала ситуація зі збиранням хараджу у володіннях турецького султана загалом: «В Царгороді і по всій Турецькій державі з усяких людей: з греків, з вірмен і жидів — котрі в його області живуть, то горач на всякий рік по 5 і 6 талерів беруть. Хто не приїде в його землю іноземний, з усіх, окрім московських людей, беруть. А з кого візьмуть, так значок дадуть, печатку. Так усяка людина з собою печатку носить, а горачники-турки всюди по вулицям ходять, доглядають печаток. А у кого немає печатки, так горач і візьмуть; і з патріарха, з митрополитів і з усіх старців беруть — і немає нікому спуску»⁵².

Паломники-ієромонахи Макарій та Селівестр, мандруючи з Новгород-Сіверського до Єрусалиму в березні 1705 р., сплатили туркам у Галаці поголовний податок: «... віддали належний прибуток п'ять левків, бо така зупинка: хто йде до Константинополя з християн чи з інших яких народів (в оригіналі — язык. — *В.С.*), то повинен дати від своєї голови червоного або два з половиною (в оригіналі — полтретья. — *В.С.*) лева»; а через два дні вони приплили на кораблі до Ізмаїла, де їх змусили сплатити ще й харадж. До цього міста паломники прибули вночі. Одразу ж з'явилися збирачі хараджу: «... і тут турки напали на наше судно з ліхтарями, зараз нас узяти і хотіли кинути в темницю за гарач; а ми їм показали ту хартію, що дана в Залацах (у Галаці. — *В.С.*); вони й відказали: "... то інша плата (в оригіналі — полата. — *В.С.*), а це друга!»» Також не вплинули на збирачів податку ані лист від волоського господаря, ані документ з монастиря. Огледівши документи, вони заявили: «... заховайте у свої кишені, а наше, що належить, віддайте». Побоюючись показати, що мають гроші, ієромонахи сказали, що не мають чим платити, і впросилися, щоб їх відпустили до ранку на поруках,

⁵¹ Там само. — С. 33–35, 152–154, 271–273.

⁵² Там само. — С. 48. У другій редакції тексту цього твору вказано, що харадж становив 5 талерів (С. 165). У другій та третій редакції зазначено, що його не брали лише з «московських людей», у зв'язку з мирним договором (С. 165, 288).

аби мати можливість піти по церквах просити милостиню для виплати хараджу. Збирачі погодилися, сказавши, що наступного дня велике християнське свято, і вони можуть йти по милостиню. Причому за паломників поручилися інші християни. Якраз тоді був суботній день і відзначалося свято Благовіщення Пресвятої Богородиці. Назбиравши трохи грошей, паломники додали своїх і віддали туркам 10 левів як харадж. На початку квітня паломники припливли до Тулчі, де їх зняли з корабля й почали вимагати грошей. Тоді вони показали виданий у Галаці документ (в оригіналі — карту. — *В.С.*) щодо сплаченого податку, однак ці збирачі все ж хотіли чимось поживитися і вирішили натиснути на паломників ув'язненням: «А вони тієї хартії не слухали, хотіли з нас що-небудь вирвати, і дали нас до ув'язнення: взявши нас 2 турка, посадили у тюрму». Від такого повороту справи паломників охопив відчай: «І ми бідні того вельми налякалися й стужилися, що грошей мало, нічого давати, а друге, що впали в руки неприятельські, третя скорбота не вміємо говорити, а в чужу землю зайшли, і всю надію свою на Бога поклали». Та ув'язнення було недовгим. До них зайшов якийсь турок і випустив з в'язниці. По дорозі до свого корабля паломники вклонилися турецьким старшим, однак «вони на нас тільки рукою махнули»⁵³.

У розповіді про ще одну подорож — чернігівського ієромонаха Іполита Вишенського — згадується про митницю у місті Фокшанах, яке знаходилося на кордоні між Молдовою та Валахією, де паломник був у грудні 1707 р.: «І там сидить сторожа волоська, дивляться, хто що везе, і мито беруть»⁵⁴.

Як бачимо, ці джерела оповідають про місцезнаходження окремих митниць і деталі спілкування подорожніх з митниками на шляху їх поїздок. Таким чином, за відсутності подібних купецьких оповідей, можна поглянути на обставини, в яких відбувалися подорожі. Хоча, зрозуміло, кожна поїздка була своєрідною, ставлення до купців відрізнялося від ставлення до паломників, різнилися між собою і купці — хтось мав лише налагоджувати контакти на митницях, а хтось їздив часто і добре знав увесь маршрут. А тому ці матеріали корисні задля загальних спостережень, також розглядаємо їх в ілюстративному плані, задля наближення до відчуття тодішньої реальності. Особливу увагу в оповідах паломників привернули прискіпливість і жорсткість у контролі за збором податків у Османській імперії. Це стосується як збору хараджу, так і податків на торгівлю. Також привертає увагу звичка османських митників стягнути податки навіть у випадку, коли подорожній мав документ, який передбачав звільнення від таких виплат.

⁵³ Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники во святой град Иерусалим // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1874. — 1873, кн. 3. — С. 2–3.

⁵⁴ Путешествие иеромонаха Иполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.) // Православный палестинский сборник. — СПб., 1914. — Вып. 61. — С. 5.